

centrum im. willy brandta

willy brandt centrum

Raporty Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego

**Kresy Wschodnie
II Rzeczypospolitej
Przekształcenia struktury
narodowościowej
1931–1948**

Pod redakcją
Stanisława Ciesielskiego

**Kresy Wschodnie
II Rzeczypospolitej**
Przekształcenia struktury
narodowościowej
1931–1948

Pod redakcją
Stanisława Ciesielskiego

Wrocław 2006
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

Raporty
Centrum Studiów Niemieckich
i Europejskich im. Willy Brandta
Uniwersytetu Wrocławskiego

Raport 9

Kolegium Redakcyjne
Klaus Bachmann, Michael Fleischer,
Leon Olszewski, Maria Piotrowska,
Krzysztof Ruchniewicz, Krzysztof Wójtowicz,
Marek Zybura

Recenzent
Antoni Kuczyński

Redaktor Wydawnictwa
Paweł Klint

Projekt graficzny
Michael Fleischer

Acta Universitatis Wratislaviensis No 2838

© Copyright by Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich
im. Willy Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego
and Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.,
Wrocław 2006

ISSN 0239-6661 ISBN 83-229-2689-8

Adres Redakcji
Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta
ul. Strażnicza 1–3, 50-206 Wrocław, tel./fax (071) 327 93 61
e-mail: wbz@uni.wroc.pl

Przygotowanie do druku
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.
pl. Uniwersytecki 15, 50-137 Wrocław, tel./fax (071) 375 27 35
e-mail: marketing@uwur.com.pl

Druk
Drukarnia DUET

Wstęp 3

Wprowadzenie 5

Stanisław Ciesielski

Kresy Wschodnie – dynamika przemian narodowościowych 7

Jan Kęsik

Struktura narodowościowa województwa wołyńskiego w okresie międzywojennym 13

Aleksander Srebrakowski

Struktura narodowościowa północno-wschodnich ziem Polski w latach 1931–1939 24

Grzegorz Hryciuk

Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej w latach 1931–1939 31

Małgorzata Ruchniewicz

Stosunki narodowościowe na Kresach Północno-Wschodnich włączonych w 1939 r. do radzieckiej Białorusi 36

Aleksander Srebrakowski

Zmiany struktury narodowościowej Wileńszczyzny w latach 1939–1947 47

Grzegorz Hryciuk

Przemiany ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1948 55

Zusammenfassung 68

Noty o autorach 74

Struktura narodowościowa północno-wschodnich ziem Polski w latach 1931–1939

Ziemie północno-wschodnie II Rzeczypospolitej obejmowały województwa wileńskie, nowogródzkie i poleskie oraz powiaty grodzieński i wołkowyski w województwie białostockim. Decydujący wpływ na procesy narodowościowe na tym terenie miał fakt, że właśnie tam przebiegały granice obszarów występowania języka litewskiego, polskiego i białoruskiego, a wyspowo, głównie w miastach, istniały silne ośrodki żydowskie. Ze względu na ten czynnik można podzielić omawiane terytorium na trzy części. Pierwsza rozciągała się na obszarze województwa wileńskiego i powiatu grodzieńskiego, a jej centrum stanowiło Wilno i powiat wileńsko-trocki. Dominowała tam ludność polska. Im dalej od Wilna, tym odsetek ludności polskiej malał na rzecz mniejszości narodowych. Na wschód, w kierunku Dyneburga, w powiecie święciańskim wzrastała liczba ludności litewskiej, na zachód w kierunku Grodna – odsetek ludności litewskiej i białoruskiej. Druga część omawianego obszaru obejmowała powiaty oszmiański, postawski, dziśnieński, wilejski i mołodecki w województwie wileńskim oraz całe województwo nowogródzkie. Był to teren niejednorodny narodowościowo, na którym poszczególne nacje występowały wyspowo, mieszając się wzajemnie. Obszarem trzecim było województwo poleskie, w którym dominowała już ludność niepolska.

Przygotowując drugi powszechny spis ludności Polski w 1931 r., jako podstawę określenia narodowości wybrano język ojczysty, rozumiany jako ten, który dana osoba sama uważała za najbardziej jej bliski¹. Pytanie o język ojczysty mogło spełnić swoje zadanie jedynie w wypadku bardzo dobrego przygotowania komisarzy spisowych, bezpośrednio dokonujących wpisów do ankiet, oraz właściwego przygotowania organizacyjnego. Na terenach z dużą liczbą ludności niepolskiej komisarze spisowi mieli być wyposażeni w formularze nie tylko w języku polskim, ale także dwujęzyczne. W trakcie spisu zarejestrowano jednak sporo niedociągnięć, w tym także braki odpowiednich formularzy dwujęzycznych, w związku z czym dane o przedstawicielach

mniejszości narodowych zapisywano na drukach wyłącznie polskojęzycznych. W formularzu dla województw centralnych i wschodnich przewidziano do zadeklarowania następujące języki: polski, ukraiński, żydowski, białoruski, niemiecki, litewski, rosyjski, czeski oraz inny. W wypadku wyznań religijnych wymieniono tam: rzymskokatolickie, greckokatolickie, ormiańskokatolickie, prawosławne, ewangelicko-augsburskie, ewangelicko-unijne, ewangelicko-reformowane, mojżeszowe oraz inne². Arkusze były zaopatrzone w instrukcje, w których wyjaśniano: „Jako język ojczysty należy wpisywać język, który dana osoba uważa za najbardziej bliski sobie [podkr. w oryginale – A.S.]. Zwykle będzie to język, w którym dana osoba myśli i którego używa w swojej rodzinie. Dla dzieci nie umiejących mówić oraz dla osób, które z powodu ułomności fizycznej lub niedorozwinięcia umysłowego istotnie nie używają języka, należy wymienić ten język, który ze względu na ich rodzinę byłby lub będzie prawdopodobnie ich językiem ojczystym. Należy uważać, by nie mieszać języków ukraińskiego, białoruskiego i rosyjskiego. Takich określeń jak «tutejszy», «miejscowy» należy unikać»³. Natomiast w wypadku wyznania instruowano komisarzy spisowych w następujący sposób: „Wpisać należy to wyznanie, do którego dana osoba formalnie przynależy, nie zaś jej przekonanie religijne. Jako bezwyznaniowci mogą się określić tylko ci, którzy nie należą do żadnego związku religijnego»⁴.

Na charakterystyczne zjawiska związane z przeprowadzaniem w Polsce spisów ludności zwracał ówczesnie uwagę Józef Zaremba w poufnym opracowaniu dla Instytutu Badań Spraw Narodowościowych w Warszawie: „Pomijając słabe uświadomienie narodowościowe mieszkańców oraz pewne ewolucje kulturalne i narodowościowe, które dokonały się na przestrzeni lat dzielących wymienione spisy, na powyższe zjawisko wywarły wpływ następujące okoliczności:

1) Pytania i objaśnienia w sprawie odpowiedzi, zawarte w formularzach spisowych dla więk-

szości mieszkańców były niezrozumiałe, a często zupełnie obce.

2) W wypadku samookreślenia jednostki co do języka ojczystego terminem «tutejszy», «prawosławny», «katolicki» – spis przydzielał daną jednostkę do grupy języka ojczystego polskiego bądź języka ojczystego białoruskiego, a nie rejestrował ściśle udzielonej odpowiedzi.

3) Wielu komisarzy spisowych nie było należycie przygotowanych do wypełnienia swych zadań – nie rozumiało celu spisu, ani zawartej w arkuszu spisowym definicji «języka ojczystego» i z tych względów kwalifikowało język ojczysty spisywanej ludności według własnego uznania. [...]

4) W wielu wypadkach świadomie zniekształcano spis, wypełniając rubryki «język ojczysty» w gminie, siedzibie Komisji Spisowej, bądź w mieszkaniach prywatnych komisarzy spisowych. [...]

5) Ogólną tendencję wykazania większej liczby ludności z językiem ojczystym polskim, niż jej było istotnie, o czym komunikowano mi jako o publicznej tajemnicy, paraliżowali komisarze spisu narodowości niepolskiej, a podający się za Polaków [...]»⁵.

Mimo licznych zastrzeżeń wobec wyników spisu ludności w 1931 r. jest to jedyne tak pełne źródło dające pojęcie o stosunkach etnicznych; przy korzystaniu z niego konieczna jest jednak ostrożność.

W województwie wileńskim na 1 275 269 mieszkańców 763 528 osób (59,9%) podało jako ojczysty język polski, natomiast 511 741 osób (40,1%) – inny język. Spośród 1 056 780 mieszkańców województwa nowogródzkiego 555 520 (52,6%) podało jako ojczysty język polski, natomiast 501 260 (47,4%) – inny język. Z kolei w województwie poleskim na 1 131 359 mieszkańców język polski jako ojczysty podały 164 163 osoby (14,5%), a 967 196 osób (85,5%) wskazało inny język. W powiatach grodzieńskim i wołkowyskim na 384 432 mieszkańców jako ojczysty język polski podało 184 200 osób (47,9%), a inny język – 200 232 osoby (52,1%)⁶. Spośród 27 powiatów, na które był podzielony omawiany obszar, tylko w 9 (wileński grodzki, wileńsko-trocki, święciański, brastawski i oszmiański w województwie wileńskim oraz lidzki, stołpecki, szczuczyński i wołżyński w województwie nowogródzkim) większość stanowiły osoby deklarujące polski jako język ojczysty. Najniższy odsetek ludności uznającej język polski za ojczysty odnotowano na Polesiu w powiatach drohiczyńskim (7%) i kobryńskim (8,8%). Ludność uznająca za ojczysty język białoruski dominowała w powiatach dziśień-

skim, mołodeckim, postawskim i wilejskim w województwie wileńskim oraz nowogródzkim i nieświeskim w województwie nowogródzkim. W województwie poleskim we wszystkich powiatach poza brzeskim (gdzie nie było bezwzględnie dominującej grupy językowej) przeważali ludzie określający się jako „tutejsi”. Ludność polskojęzyczna zajmowała drugie miejsce (23%), a za nią znajdowały się osoby deklarujące jako ojczysty język jidysz bądź hebrajski (najwyższy odsetek w powiatach brzeskim – 14,9% oraz pińskim – 11,2%), a dalej białoruski. Trzeba też zwrócić uwagę na ludność przyznającą się do języka litewskiego, która na pograniczu z Litwą w powiecie święciańskim i wileńsko-trockim stanowiła wysoki odsetek mieszkańców, podobnie jak ludność rosyjskojęzyczna w powiecie brastawskim.

Ważnym czynnikiem identyfikacji narodowościowej na całych Kresach Północno-Wschodnich była konfesja. Od czasów carskich identyfikowano katolicyzm z polskością, choć zawsze były tam grupy podające się za prawosławnych Polaków lub Białorusinów katolików. Na północy omawianego terytorium występowała ludność litewska, która tak jak Polacy była w większości katolicka. Zdaniem Zaremby prawosławni Polacy, tj. osoby jednoznacznie samoidentyfikujące się jako Polacy, znające język polski i lojalne wobec państwa, należeli do wyjątków⁷. Najliczniej w grupie prawosławnych Polaków występowały osoby, które mówiły o sobie jako Polakach, ale bardziej w znaczeniu przynależności państwowej – po zapytaniu o narodowość odpowiadały: „mieszkamy w Polsce – to my Polacy”⁸. Spis z 1931 r. wykazał 24 084 katolików z językiem ojczystym białoruskim. Zwracano wszakże już wówczas uwagę, iż w wielu miejscach ludność ta niechętnie deklarowała się jako Białorusini. W województwie nowogródzkim wiele osób zakwalifikowanych do tej grupy oświadczało, że były narodowości polskiej, a posługiwali się językiem białoruskim, gdyż tak było wygodniej⁹. Ludność katolicka (poza napływową, np. osadnikami wojskowymi) w mowie potocznej posługiwała się częstokroć językiem białoruskim czy też przez nich samym określanym jako „język prosty”, natomiast w kościele, w urzędzie czy w rozmowie z nieznanym używała języka polskiego. Wyrażnie jednak zaznaczano, że „język prosty” jest wygodniejszy w obcowaniu. W miejscowościach mieszanych wyznaniowo różnice w znajomości języka polskiego między katolikami i prawosławnymi były mało dostrzegalne. Przedstawiciele innych wyznań, jak muzułmanie i żydzi, w mowie

Tab. 1. Liczba Polaków i osób podających jako ojczysty język polski w województwach północno-wschodnich według spisów z lat 1921 i 1931

Województwo	Narodowość polska (1921 r.)		Język polski (1931 r.)		Zmiany odsetka ludności polskiej
	liczba osób	odsetek ludności [%]	liczba osób	odsetek ludności [%]	
Białostockie	999758	77,2	1183649	72,0	-5,2
Wileńskie	570900	56,9	763528	59,9	+3,0
Nowogródzkie	437686	54,0	555520	52,6	-1,4
Poleskie	188949	25,3	164163	14,5	-10,8

Źródło: A. Krysiński, *Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności 1921 i 1931 r.*, „Sprawy Narodowościowe” 1932, nr 4–5, s. 371.

potocznej także posługiwali się językiem białoruskim, z tym że ci ostatni między sobą używali żargonu żydowskiego, język białoruski stosowali zaś do obcowania ze światem zewnętrznym¹⁰. Porównanie liczby osób przyznających się do języka polskiego jako ojczystego z liczbą osób, które zadeklarowały się jako katolicy, wskazuje, że wśród tych pierwszych istniała grupa licząca 216,8 tys. osób wyznania innego niż katolickie, co zdaniem wielu autorów było dowodem na to, że spis z 1931 r. zawyżał liczbę Polaków na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej.

Porównanie wyników spisu z lat 1921 i 1931 przez zestawienie deklaracji narodowości z 1921 r. z deklaracją językową z 1931 r. wskazywało na cofanie się – poza jednym województwem wileńskim – elementu polskiego na omawianym terenie. W wypadku województwa poleskiego był to spadek nie tylko odsetka ludności polskiej, ale także jej liczby bezwzględnej.

Taki stan polskości mógł skłonić niektórych decydentów do „naprawienia” rzeczywistych wyników spisu. W tym kontekście warto przyrzeć się bardziej szczegółowym danym dla terenu województwa nowogródzkiego. Cytowany już Zaremba przedstawił w swoim poufnym raporcie zestawienie o liczbie osób w gminach tego województwa deklarujących się jako Polacy katolicy (tak szczegółowymi danymi dysponujemy tylko dla terytorium tego województwa), które zaczerpnął z wyników spisu i miał okazję zweryfikować, przeprowadzając wywiady z miejscową ludnością.

Zestawienie to potwierdza dane zbiorcze dla powiatów opublikowane przez Główny Urząd Statystyczny, jednak dzięki bardziej szczegółowym danym lepiej pokazuje rozmieszczenie ludności polskiej w tej części Kresów. Na przykład w powiecie szczuczynskim spis wykazał 55% katolików deklarujących język polski jako ojczysty. Zasadniczy wpływ na ten wynik miały dane z trzech najludniejszych gmin (Szczuczyn, Wasi-

liszki i Żółudek), w których rzeczywiście Polacy (katolicy deklarujący język polski) stanowili najliczniejszą grupę. Jednak na 10 gmin tego powiatu tylko w 5 ludność ta stanowiła większość mieszkańców.

Tab. 2. Liczba Polaków katolików w gminach województwa nowogródzkiego w 1931 r.

Gmina	Liczba mieszkań- ców ogółem	W tym Polacy katolicy	
		liczba osób	odsetek ludności [%]
Powiat baranowski			
Baranowicze miasto	21955	6819	31,0
Lachowicze miasto	4572	1311	28,7
Darewo	11824	2978	25,0
Dobromyśl	11086	2595	23,0
Horodyszcze	12015	1851	15,4
Jastrzębl	7856	1246	15,8
Krzywoszyn	6586	854	12,9
Lachowicze	12029	1756	14,6
Mołczadź	12483	1667	13,3
Niedźwiedzice	11529	5247	45,4
Nowa Mysz	16673	6562	39,4
Ostrów	8601	1315	15,3
Stołowicze	10770	2583	24,0
Wolna	12117	2780	22,8
Powiat lidzki			
Lida miasto	18907	10814	57,0
Białohruda	8221	5233	63,5
Bielica	17380	6025	34,7
Bieniakonie	9760	8316	85,2
Dokudowo	6933	2485	35,9
Ejszyszki	18760	16059	85,7
Iwje	12722	9021	70,9
Lida	15177	12615	83,3
Lipniszki	13685	11502	84,3
Raduń	14894	11944	80,4

Tab. 2 cd.

Gmina	Liczba mieszkań- ców ogółem	W tym Polacy katolicy	
		liczba osób	odsetek ludności [%]
Sobotniki	8203	7538	92,0
Wawiórka	8485	7621	90,0
Werenów	11210	9616	85,8
Zabłoc	7804	6792	87,1
Żyrmuny	10718	10054	93,9
Powiat nieświeski			
Nieśwież miasto	7183	2649	37,0
Kleck miasto	5911	642	11,0
Horodziej	17250	3833	22,2
Howezna	11225	2828	25,1
Hrycewice	10844	1536	14,1
Kleck	10718	1357	12,6
Łań	11976	2312	19,3
Siniawka	14768	1144	7,8
Snów	13419	2001	14,9
Zaostrowice	9577	1441	15,1
Powiat nowogródzki			
Nowogródek miasto	9485	3063	31,8
Zdzieciół miasto	3767	785	20,8
Cyryn	10250	1718	16,8
Dworzec	12346	3377	27,3
Horodeczna	12487	912	7,3
Korelicze	7522	292	3,9
Kuszelewo	12506	1689	13,5
Lubcz	15409	817	5,3
Niehniewicze	7733	647	8,3
Poczapowo	11814	985	8,3
Rajce	10312	728	7,6
Szczorse	5399	379	7,0
Wsielub	14908	3206	21,4
Zdzieciół	15598	4976	31,9
Powiat słonimski			
Słonim miasto	15636	4307	27,5
Byteń	8593	1412	16,5
Czemery	6701	1196	17,8
Dereczyn	11626	997	8,5
Derewna	9564	1072	11,2
Dziwiątkowice	6618	1005	15,1
Kostrowice	9101	944	10,9
Kozłowszczyzna	10908	3159	29,0
Kuryłowice	7864	690	8,8
Miżewice	8359	1289	15,4
Rohotna	7705	2805	36,2

Gmina	Liczba mieszkań- ców ogółem	W tym Polacy katolicy	
		liczba osób	odsetek ludności [%]
Stara Wieś	7697	1278	16,6
Szydłowice	8903	1070	12,0
Żyrowice	6620	1031	15,6
Powiat stołpecki			
Stołpce miasto	6198	2350	3,8
Derewno	7081	6051	85,1
Mir	14561	2813	19,3
Naliboki	9367	8480	90,1
Rubieżewicze	12276	7832	63,8
Stołpce	14174	1570	11,1
Świerżeń	9970	2745	27,6
Turzec	12670	916	7,2
Żuchowicze	12328	1557	12,6
Powiat szczuczynski			
Kamionka	9044	4402	48,7
Lebioda	9018	3468	38,5
Nowy Dwór	9306	5072	54,6
Orla	10689	3553	33,2
Ostryna	10937	3047	27,8
Różanka	10315	5395	52,2
Sobakińce	7533	3178	42,2
Szczuczyn	14580	12034	82,8
Wasiliszk	12918	10784	83,3
Żołudek	12861	7973	62,0
Powiat wołyński			
Wołożyn miasto	5634	1190	21,0
Bakszty	6928	1475	21,3
Iwnieniec	17178	13314	77,6
Juraciszki	9423	5907	62,7
Ługomowicze	9619	7571	78,8
Pierszaje	7580	4891	64,5
Traby	8773	5839	66,5
Wiszniew	15260	8716	57,0
Wołma	5884	4793	81,5
Wołożyn	15316	2370	15,5
Zabrzeż	12676	2241	17,7

Źródło: *Stosunki narodowościowe w województwie nowogródzkim z uwzględnieniem tła socjalnego*, oprac. J. Zaremba, Warszawa 1939, s. 132a-132c.

Materiałem uzupełniającym i weryfikującym wyniki spisu powszechnego ludności jest spis dzieci, który przeprowadzono w 1926 r.¹¹ Objęto nim dzieci roczników 1913-1925 według je-

Tab. 3. Wyniki spisu dzieci roczników 1913–1925 w województwach północno-wschodnich według języka ojczystego

Powiat	Liczba dzieci										Ogółem
	według języka ojczystego										
	polski	rusiński	białoruski	niemiecki	rosyjski	litewski	czeski	żydowski lub hebrajski	inny (w tym dwujęzyczne)	niewiadomy	
Województwo białostockie											
Grodno	18812	358	11472	19	841	1421	1	8111	–	8839	49874
Wołkowysk	13615	68	19057	29	348	–	1	3209	3738	–	40065
Województwo nowogródzkie											
Baranowicze	3886	66	21748	6	428	–	–	2739	1676	2	30551
Lida	38233	33	12926	7	330	2545	–	3631	459	258	58422
Nieśwież	4602	8	25509	–	181	–	–	2689	236	–	33225
Nowogródek	3012	2	28018	4	207	–	3	1860	86	–	33192
Stonim	5702	201	29090	19	345	20	7	3184	1295	–	39863
Stołpce	9636	4	9871	4	130	1	–	1419	1646	–	22711
Wołożyn	8742	140	17136	–	112	33	–	1479	8397	4	36043
Województwo poleskie											
Brześć nad Bugiem	12751	6990	8194	8	1685	5	–	6913	9343	–	45889
Drohiczyn	1230	1989	18938	3	265	–	–	1614	–	–	24039
Kamień Koszyrski	1244	19581	–	60	18	–	1	824	16	–	21744
Kobryń	6191	26	15560	–	137	–	–	2344	–	–	24258
Kossów	1720	11	15651	2	96	–	–	1481	9	–	18970
Łuniniec	2686	405	24400	24	1660	1	–	1848	–	–	31024
Pińsk	3159	434	38643	33	808	–	–	5335	–	–	48412
Prużana	3112	1556	15496	4	132	–	–	2296	455	–	23051
Sarny	7266	34211	38	200	622	–	17	3482	737	–	46573
Stolin	1300	6584	21433	108	97	2	–	2896	25	–	32445

Źródło: M. Falski, *Wyniki spisu dzieci z czerwca 1926 roku w zastosowaniu do badania potrzeb szkolnictwa powszechnego*, Warszawa 1928, s. 72.

zyka ojczystego. Brakuje jednak w nim danych o całym województwie wileńskim.

W trakcie spisu wyodrębniona została w powiecie nowogródzkim i 5 powiatach województwa poleskiego grupa dzieci o języku „miejscowym”, później włączono ją jednak do grupy białoruskojęzycznej.

Tab. 4. Dzieci deklarujące język „miejscowy” jako ojczysty na tle dzieci z językiem białoruskim według spisu z 1926 r.

Powiat	Liczba dzieci z językiem białoruskim	W tym dzieci z językiem „miejscowym”	
		liczba dzieci	odsetek dzieci [%]
Nowogródek	28018	92	0,33
Drohiczyn	18938	17889	94,46
Kobryń	15560	15481	99,49
Kossów	15651	15574	99,51
Łuniniec	24400	17757	72,77
Pińsk	38643	38597	99,88
Ogółem	131210	105390	80,32

Źródło: M. Falski, *op. cit.*, s. 43.

wym”, później włączono ją jednak do grupy białoruskojęzycznej.

Ostateczne umieszczenie dzieci posługujących się językiem „miejscowym” w rubryce „język białoruski” sugeruje, że w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego uznawano tzw. tutejszych za ludność białoruską. W podobny sposób klasyfikują to jednak także dzisiejsi badacze problemu¹².

Według instrukcji spisowej do rubryki „język inny” należało zapisywać nie tylko dzieci posługujące się językiem innym niż wszystkie wymienione w rubrykach, ale też dzieci tzw. dwujęzyczne, „które w domu posługują się w równym stopniu jako ojczystymi dwoma językami”¹³. Jak podaje Marian Falski, w rzeczywistości bardzo często do kategorii dwujęzycznych w sposób niewłaściwy zaliczano dzieci znające co prawda dwa języki lub nawet więcej niż dwa, lecz posługujące się tylko jednym z nich jako ojczystym, drugiego zaś używające jako obcego. W rubry-

ce „uwagi” wymieniono 18 684 dzieci dwujęzycznych, w tym 10 670 posługujących się językami polskim i białoruskim¹⁴. Natomiast w rubryce „język niewiadomy” umieszczono 11 430 dzieci, z których 8839 pochodziło z powiatu grodzieńskiego w województwie białostockim i stanowiło 17,7% wszystkich uczniów w tym powiecie. Ponieważ spis ludności z 1921 r. wykazywał na terenie tego powiatu gminy o bardzo wysokim odsetku ludności białoruskiej i litewskiej, należy przypuszczać, że większość wspomnianych dzieci należała do tych grup narodowościowych.

Konfrontacja danych spisu dzieci ze spisem ludności z 1931 r. wskazuje, że we wszystkich powiatach, oprócz kobryńskiego na Polesiu, odsetek dzieci deklarujących język polski jako ojczysty w 1926 r. był znacznie niższy od odsetka osób deklarujących ten język jako ojczysty w 1931 r. Czy był to wynik akcji polonizacyjnej prowadzonej na terenach wschodnich, trudno jednoznacznie przesądzić. Niestety, brakuje dokładnych informacji o tym, jak przebiegało zbieranie danych, a co za tym idzie, jakie czynniki miały ostateczny wpływ na wyniki spisu dzieci. Trzeba przy tym pamiętać, że spis przeprowadzony w 1926 r. objął dzieci roczników 1913–1925, była więc wśród nich znaczna grupa, która dopiero uczyła się mówić. W spisie dzieci pojawiły się też dane zaskakujące. Na Polesiu wykazano dwa powiaty, w których odsetek dzieci wskazujących język polski jako ojczysty był wyższy niż w spisie z 1931 r.: w powiecie brzeskim o 4,6% oraz w powiecie kobryńskim aż o 16,7%. Bez dokładniejszej wiedzy na temat sposobu przeprowadzenia spisu z 1926 r. trudno jednak formułować w tym względzie jakiegokolwiek wnioski.

W pierwszych latach po ostatecznym włączeniu Kresów do Polski działało tam wiele szkół z językiem wykładowym innym niż polski. Na przykład na ziemiach zdominowanych przez ludność białoruską w momencie obejmowania tych terenów przez władze polskie istniało 500 białoruskich prywatnych i państwowych szkół powszechnych. W 1922 r. pozostało ich już tylko 47, a w roku szkolnym 1923/1924 – 29. Na początku roku szkolnego 1924/1925 i te placówki przestały istnieć¹⁵. W późniejszych latach szkoły dla mniejszości narodowych stanowiły minimalny odsetek na Kresach i w większości były to placówki dwujęzyczne (utrakwistyczne)¹⁶. Formalnie jednak ludność niepolska miała szanse zakładania szkół narodowościowych z niepolskim językiem wykładowym pod warunkiem zebrania

odpowiedniej liczby deklaracji opiekunów prawnych dzieci oraz uchwalenia przez władze gminy budżetu szkoły¹⁷. Korespondencja prowadzona przez Towarzystwo Szkoły Białoruskiej z władzami lokalnymi i wojewódzkimi wyraźnie pokazuje, że urzędnicy chcący uniemożliwić lub utrudnić powoływanie szkół białoruskich na terenie województw kresowych często stosowali zasadę mnożenia wymagań¹⁸.

Potencjalnie dobrym sposobem określenia składu narodowościowego kresów jest wykorzystanie materiałów wojskowych w postaci spisów poborowych każdego rocznika. Niestety, materiał ten jest bardzo niekompletny, przez co trudno na tej podstawie weryfikować dane spisu z 1931 r. Aby móc wykorzystać te materiały, trzeba dokładnie wiedzieć, w jakim stopniu dana narodowość poddawała się poborowi, gdyż około 10% poborowych unikało służby wojskowej, a statystyka narodowościowa odnosi się do tych, którzy do wojska zostali wcieleni. Dysponujemy natomiast informacjami, jaki odsetek żołnierzy w danym roku pochodził spośród mniejszości narodowych. W 1931 r. było to 18,38%, natomiast brakuje dla tego roku dokładnych danych o poszczególnych narodowościach¹⁹. Dane o niektórych narodowościach pochodzą jednak z roku 1930. Wtedy ogółem w wojsku służyło 20,45% przedstawicieli mniejszości narodowych. Największy odsetek stanowili Ukraińcy – 10,47%, na następnym miejscu znaleźli się Białorusini – 4,71%, dalej Żydzi – 3,21%, Niemcy – 1,68%, pozostałe narodowości stanowiły zaś 0,38% ogólnego stanu armii. Jak widać, te dane są znacznie niższe od odsetków tych mniejszości w skali ludności całego kraju. Gdyby więc próbować weryfikować liczebność mniejszości narodowych na podstawie danych o służbie wojskowej, to okaże się, że spis z 1931 r. zawyżał ich liczbę. Oczywiście, taka interpretacja jest błędna, brakuje jednak instrumentów pozwalających wyjaśnić to zjawisko i wykorzystać materiały wojskowe jako podstawę weryfikacji danych spisowych. Podobnie jest z wynikami wyborów parlamentarnych. Dysponujemy co prawda pełnymi danymi statystycznymi, jednak trudno na podstawie głosów oddanych na poszczególne listy wyborcze dokładnie ustalić, jak głosowali przedstawiciele mniejszości narodowych.

Przeprowadzenie kolejnego spisu powszechnego, planowanego na 1941 r., uniemożliwiła wojna. Zmiany, jakie zaszły na terenie Kresów Północno-Wschodnich w latach 1931–1939, można

więc ocenić jedynie na podstawie danych o ruchu naturalnym ludności i migracji. W latach 1931–1935 na terenie województw wschodnich (wileńskie, nowogródzkie, poleskie i wołyńskie) współczynnik przyrostu naturalnego ludności okazał się najwyższy w skali całego kraju i wyniósł 15,8‰, podczas gdy w całej Polsce wyniósł on 13‰²⁰. Na terenie województwa poleskiego odnotowano w omawianym okresie najwyższy współczynnik przyrostu naturalnego na terenie całego kraju – 19‰. W pozostałych województwach wschodnich wyniósł on odpowiednio: w nowogródzkim 16,4‰ i w wileńskim 12,9‰. W latach 1936–1938 tendencja była podobna, zmieniła się jedynie wartość przyrostu. W skali całego kraju przyrost naturalny wyniósł 11,2‰, natomiast w województwach wschodnich był znowu najwyższy, osiągając poziom 13,8‰. Nadal przodowało województwo poleskie z przyrostem 15,6‰, za nim znajdowały się województwo nowogródzkie z przyrostem 14,9‰ i województwo wileńskie z przyrostem 11,6‰²¹. W latach 1931–1939 najbardziej zwiększyła się zatem liczba ludności na terenie województw poleskiego i nowogródzkiego, w których dominowała ludność białoruskojęzyczna wyznania prawosławnego, a więc jej liczba powinna wzrastać w najwyższym stopniu na tym terenie. Potwierdzają to dane o ruchu naturalnym wśród ludności poszczególnych wyznań. W obu wymienionych okresach wśród ludności prawosławnej rejestrowano najwyższy współczynnik przyrostu naturalnego, który odpowiednio wynosił 16,8‰ i 13,9‰. Łącznie w latach 1931–1938 liczba ludności prawosławnej wzrosła o 123 tys. osób²². Są to dane dla całego kraju, jednak znając strukturę wyznaniową przedwojennej Polski, należy uznać, że zdecydowana większość tych osób musiała przypadać na Kresy Północno-Wschodnie, gdyż tam mieszkała zasadnicza część tej ludności.

Jaki wpływ na zmianę struktury narodowościowej województw północno-wschodnich miała emigracja, trudno określić. W skali całego kraju zdecydowaną większość emigrantów stanowiła ludność katolicka (w 1938 r. było to 94,5 tys. osób), jednak liczba emigrujących osób wyznania prawosławnego stale rosła: z 2,6 tys. w 1934 r. do 12,9 tys. w 1938 r. Wydaje się jednak, że także na terenie województw wschodnich liczba emigrujących katolików była znacznie większa od liczby prawosławnych. Sugeruje to skład wyznaniowy mieszkańców Wileńszczyzny wyjeżdżających sezonowo na teren Łotwy. W 1938 r. 71,6% emi-

grantów stanowili katolicy, a 18% prawosławni, w 1935 r. odpowiednio 57,9% i 34,4%, w 1936 r. – 58% i 37,4%, a w 1937 r. – 60,2% i 35,8%²³.

Powyższe dane skłaniają do wniosku, że gdyby doszło do spisu powszechnego w 1941 r., wykazałby on na omawianym obszarze dalszy regres ludności polskojęzycznej wyznania rzymskokatolickiego na rzecz ludności białoruskojęzycznej wyznania prawosławnego.

Przypisy

- ¹ *Kwestia narodowościowa w programie drugiego powszechnego spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej. Wywiad z Generalnym Komisarzem Spisowym p. Dr. Rajmundem Buławskim*, „Sprawy Narodowościowe” 1932, nr 1, s. 3.
- ² *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 7 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*, Statystyka Polski, Seria A, z. 1: *Formularze i instrukcje spisowe*, Warszawa 1932, s. 64.
- ³ *Ibidem*, s. 66.
- ⁴ *Ibidem*.
- ⁵ *Stosunki narodowościowe w województwie nowogródzkim z uwzględnieniem tła socjalnego*, oprac. J. Zaremba, Warszawa 1939, s. 135–136.
- ⁶ A. Krysiński, *Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności 1921 i 1931 r.*, „Sprawy Narodowościowe” 1932, nr 4–5, s. 371.
- ⁷ *Stosunki narodowościowe...*, s. 168.
- ⁸ *Ibidem*, s. 137.
- ⁹ *Ibidem*, s. 164.
- ¹⁰ *Ibidem*, s. 140.
- ¹¹ M. Falski, *Wyniki spisu dzieci z czerwca 1926 roku w zastosowaniu do badania potrzeb szkolnictwa powszechnego*, Warszawa 1928.
- ¹² Zob. np.: J. Tomaszewski, *Z dziejów Polesia 1921–1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych*, Warszawa 1963; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1993; E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*, Białystok 2005.
- ¹³ M. Falski, *op. cit.*, s. 43.
- ¹⁴ *Ibidem*, s. 44.
- ¹⁵ Narodowe Archiwum Republiki Białorusi (dalej: NARB), 883, 1, 112, k. 1.
- ¹⁶ Zob. *Szkoły Rzeczypospolitej Polskiej w roku szkolnym 1930/31*, red. M. Falski, Warszawa 1933.
- ¹⁷ M. Siemakowicz, *Organizacja szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” nr 12, Białystok 1999, s. 91.
- ¹⁸ NARB, 883, 1, 43, k. 54.
- ¹⁹ T.A. Kowalski, *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Toruń 1998, s. 120.
- ²⁰ *Mały Rocznik Statystyczny 1938*, Warszawa 1938, s. 45.
- ²¹ *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 42.
- ²² *Ibidem*, s. 43.
- ²³ B. Kopeć, *Wychodźstwo sezonowe z Ziemi Wileńskiej do Łotwy*, Wilno 1938, s. 109.